

A never ending story

Tilregnelighet er blant samfunnets vanskeligste spørsmål. Fremfor å frykte store og raske reformer er det heller grunn til å frykte at alt blir ved det gamle.

Pål Grøndahl

Rettspsykolog og forsker, Oslo universitetssykehus

DEBATT: UTILREGNELIGHET

Debatten om rettspsykiatri og sakkyndighet er høyst levende. Den føres nå i medisinske, juridiske og andre vitenskapelig orienterte tidsskrifter. Oktobernummeret av Tidsskriftet inneholdt intet mindre enn seks innlegg om rettspsykiatri og rettspsykologi. I tillegg var det et lengre intervju med Otto Kernberg om hans refleksjoner over narsissisme, med 22. juli-hendelsene som bakteppe. Det positive med dagens debatt er at den ikke skjer med skjelvende hånd, slik den gjorde da rettsforhandlingene mot masseordenen Anders Behring Breivik pågikk. Debatten har heldigvis nå fått et tydeligere preg av prinsipiell tilnærming til viktige filosofiske, psykologiske, psykiatriske og juridiske emner i tilknytning til rettspsykiatri.

Advarselen

Ett av innleggene i Tidsskriftet i oktober var ført med frisk penn av jurist og stipendiat Anders Løvlie. Han oppfordret flere til å stoppe opp litt «for festlighetene, strakstiltakene og reformiveren tar overhånd.» Han advarte spesielt mot å skrote det medisinske prinsipp til fordel for det psykologiske prinsipp. Advarselen var spesielt rettet mot psykologene, og han mente at de som vil erstatte den medisinske modellen, først må dokumen-

tere bedre modeller enn den eksisterende – om jeg forstår ham rett. Undertegnede med flere har foreslått flere tiltak for å bedre standarden på norsk rettspsykiatri (Grøndahl, Grønnerød, Stridbeck, Værøy & Brauer, 2012). Derfor blir jeg sikkert assosiert som reformivrig med ønske om å innføre det såkalte psykologiske prinsipp. Hva er det debatten egentlig dreier seg om?

Komplisert

Debatten knytter seg til hvilke kriterier vi bør legge til grunn for å avgjøre hvem som har skyld, og hvem som ikke har det. Det er en uhyre komplisert diskusjon, og «skulle det stundom falle litt tørt»,¹ er det forståelig. Samtidig vil valget av utilregnelighetsmodell gi et kraftig signal om samfunnets holdning til mennesker med alvorlig sinnslidelse. I land med dødsstraff, som for eksempel i USA, kan slike modeller skille mellom liv og død.

Jussen

Jussen legger til grunn at alle er rasjonelle og står til ansvar for sine handlinger. Brudd på lover vil medføre straffansvar. Men verken dyr, barn under 15 år eller utilregnelige straffes i Norge. De betraktes som ute av stand til å foreta rasjonelle valg,

og å stå til ansvar for dem. Norge har tre absolutte utilregnelighetstilstander: psykotisk, bevisstløs og psykisk utviklingshemmet i høy grad.

I Norge skal det kun stadfestes om den som begikk en straffbar handling, for eksempel var psykotisk. I så fall skal vedkommende frifinnes. Dersom Peder Aas slår til naboens 10-årige sønn, og det kan konstateres at han var psykotisk da det skjedde, skal han ikke straffes.² Det kalles det medisinske prinsipp. Norge er ett av få land i verden som bruker denne modellen. I andre land bruker man oftest en blandet modell, som enten er en psykologisk eller en kausal modell. I begge disse modellene må man først avklare om Peder Aas hadde en gitt (alvorlig) psykisk lidelse. I den psykologiske modellen må man finne ut om Peder manglet evne til å forstå at det å slå gutten var galt/rettsstridig. I den kausale modellen må det utredes om Peders voldshandling hadde sammenheng med / var motivert av hans psykiske lidelse, for eksempel imperative stemmer som kommanderte ham til å slå gutten.

Gjentatte revisjoner

Modellene har vært forsøkt revidert gang på gang, stort sett etter at det har skjedd en dramatisk hendelse. Se for eksempel saken mot John Hinckley Jr., som i 1982

¹ Henrik Ibsen i «Terje Vigen» (1862)

² Men kan idømmes en særreaksjon dersom det er fare for nye alvorlige (volds) handlinger.

DEBATTERER: Psykolog Pål Grøndahl mener at debatten om rettspsykiatri og sakkyndighet nå er mer prinsipiell enn det den var under rettssaken mot masse-morderen Anders Behring Breivik. Foto: NTB Scanpix

forsøkte å drepe daværende president Ronald Reagan, og Daniel McNaughtan, som forsøkte å skyte statsministeren i Storbritannia i 1843. Den pågående debatten om Norges utilregnelighetsmodell ble utløst av saken mot masse-morderen Anders Behring Breivik. Alle modellene har svakheter, og vi kommer neppe til å finne noen optimal løsning. Som historikeren Roger Qvarsell uttrykker det:

Kanske är människans gåtfullhet för stor för att det skall kunna finnas några enkla svar och entydiga lösningar på de problem som hänger samman med den komplicerade frågan om sambandet mellan brottslighet och sinnessjukdom.

Kritikken

Kritikken mot den psykologiske modellen er todelt. For det første er det metodisk mer komplisert å dokumentere en

sammenheng enn kun å konstatere en tilstand. Dette ser for meg ut til å være kjernen i Løvliens argumentasjon mot et skifte av dagens modell. Modellen har også vært kritisert for kun å legge til grunn manglende kognitive evner – som det å forstå at et forhold er straffbart. Alvorlige forstyrrelser i følelseslivet blir da ikke et gyldig kriterium. Det medførte at den skoleflinke 18-åringen Lowell Lee Andrews i 1958 i USA ble dømt til døden etter å ha skutt hele familien. Han ble raskt pågrepet, og forklarte maskinmessig at familien måtte dø, fordi han ønsket å overta familiegården. Sakkyndige diagnostiserte ham til å ha en schizofren lidelse, enkel type (noe som medførte fø-

lelsesavflatning og tap av viljestyrke). Under McNaughtan-reglene ble han ansett som tilregnelig, fordi han forsto (hadde intakt «fornuft») at det han gjorde, var straffbart. Men han ville antakelig ha blitt erklært utilregnelig om han hadde blitt dømt etter den medisinske modellen. Slik sett kan ulike modeller skille mellom liv og død.

Samtidig er kritikken mot det medisinske prinsippet alvorlig: Er det for eksempel rimelig å straffefrita en person automatisk på grunnlag av en gitt psykiatrisk tilstand? Vi har sett flere tilfeller hvor den kriminelle handlingen har vært motivert av vinning, men siden vedkommende samtidig vurderes som psykotisk, så anses personen

Debatten har heldigvis nå fått et tydeligere preg av prinsipiell tilnærming til viktige filosofiske, psykologiske, psykiatriske og juridiske emner i tilknytning til rettspsykiatri

Rettspsykiatri er et område politikerne vegrer seg for å ta i, men de nedsetter gjerne utvalg

som utilregnelig og blir ikke straffet. I perioden 2004 til 2011 gjenåpnet Gjenopptakelseskommisjonen 163 saker, og av dem var det hele 65 (40 prosent) som gjaldt utilregnelighet. Ulf Stridbeck og undertegnede analyserte 29 av disse sakene. Vi fant at lovbruddene oftest bunnet i overtredelser med lavt straffenivå – som brudd på veitrafikkloven og tyveri/nasking. Kun to av sakene hadde en dom på over seks års fengsel. Vi konkluderte slik:

Det kan stilles spørsmål ved om det er rimelig å skulle frifinne (og gi erstatning til) en person med en gitt psykoselidelse som for flere år siden ble idømt tre ukers straff for promillekjøring, i noen tilfeller også etter tilståelse. Enkelte vil hevde at de færreste med en psykoselidelse kjører bil i alkoholpåvirket tilstand på grunn av en gitt psykoselidelse. Dessuten vil kanskje mange finne det urimelig å frikjenn disse og frata dem muligheten for å kunne stå til ansvar for noen som helst handling de måtte foreta seg (Stridbeck & Grøndahl, 2012, s. 312).

Ansvarsfritak

Det er neppe rimelig å anta at hele personligheten og alle handlinger (som promillekjøring) til et menneske er influert av (diagnostisert) psykoselidelse. En slik antakelse er etter mitt syn en ansvarsfritakelse som er tvilsom og nærmest antiterapeutisk. Det gir tap av menneskerett, og ønsket om å stå til ansvar og gjøre opp for seg blir umuliggjort. Muligheten for forsoning, og opplevelse av autonomi, blir vanskeliggjort ved en modell som automatisk frikjenner personen for skyld på grunn av en gitt tilstand. Dette er et perspektiv som få forsvarere liker å forholde seg til. Mange forsvarere synes å ha som primærmål å få frikjent sin klient – uansett. Da er det ikke så underlig at flere forsvarere er motstandere av en blandet modell. Når det stilles krav om sammenheng, vil færre anses som utilregnelige, og flere vil få en alminnelig straffeutmåling.

Innvending

En annen viktig innvending mot den psykologiske modellen er at det er vanskelig å rekonstruere en sammenheng mellom psykisk lidelse og handling lang tid tilbake. Motargumentet er at vi i så fall må gjøre mer grundige undersøkelser enn dagens rammebetingelser gir rom for. Dessuten: I de 29 gjenopptatte sakene viste det seg at de sakkyndige i gjennomsnitt måtte vurdere om en tilstand hadde vært til stede for syv år tilbake, det vil si da den straffbare handlingen fant sted. Dette krever åpenbart også en rekonstruksjon langt tilbake i tid.

Det er ikke mulig å dokumentere at en blandet modell nødvendigvis vil være bedre metodisk enn den medisinske. Det vet en dyktig fyr som Løvlie. Hans spørsmålsstilling blir nærmest som det fiffige spørsmålet fra en forsvarer til en sakkyndig: «Kan du utelukke at...?» Det er selvfølgelig sjelden man som sakkyndig fullstendig kan utelukke noe som helst.

Blandet modell

De fleste andre land vi kan sammenligne oss med, bruker en form for blandet modell. Det er det kanskje en grunn til at de gjør? Jeg vil argumentere for at det totalt sett vil være bedre å innføre en modell hvor det kreves en sammenheng som tilleggs-kriterium til en gitt psykisk lidelse. Ikke fordi jeg kan dokumentere at en blandet modell nødvendigvis vil være den medisinske overlegen, men ut fra etiske og psykologiske synspunkter. Også jusprofessor Aslak Syse argumenterer for at utilregnelighetsreglene bør praktiseres strengt og konsentrert om de helt åpenbare tilfellene:

Disse erfaringene trekker i retning av å begrense utilregneligheten til alvorlige former for sinnslidelser, eventuelt supplert med et innvirkningsaspekt i forhold til det konkrete lovbruddet. Dette fører til at flere personer vil bli vurdert som strafferettslig tilregnelige og derved kunne møtes med al-

minnelige reaksjoner som vi andre blir møtt med ved brudd på samfunnets normer (Syse, 2006, s. 169).

Ingen reformiver

Nå tror jeg ikke Løvlie trenger å bekymre seg. I rettspsykiatrien har det aldri vært reelt plass for reformiver. Noen tøylesløs feststemning innenfor fagfeltet har jeg aldri sett noe til. Historisk har det vist seg at rettspsykiatri er et område politikerne vegrer seg for å ta i, men de nedsetter gjerne utvalg. Ifølge Bernt Gran har det heller vært regelen enn unntaket at rettspsykiatri og utilregnelighetsreglene har vært under revisjon de siste hundre årene (Gran, 2012). Reformforslag koster, og det er neppe ved kraftig satsning på rettspsykiatri at politikerne sanker stemmer. Tilregnelighet er blant samfunnets vanskeligste spørsmål. Da er det ikke så rart at politikerne vegrer seg, og at det går tregt med endringer. Fremfor å frykte store og raske reformer er det heller grunn til å frykte at alt blir ved det gamle. Med dette tempoet vil den medisinske modellen stå fjellstøtt i flere år til. I alle fall til neste sak dukker opp.

pagron@kompetanse-senteret.no

Referanser

- Gran, B. (2012). Hundreår med hodebry. Tilregnelighetskriteriet historisk og komparativt. Juridisk fakultet, Universitetet i Oslo.
- Grøndahl, P., Grønnerød, C., Stridbeck, U., Værøy, H. & Brauer, H. (2012). En tipunktsplan for bedre rettspsykiatri. *Tidsskrift for Den Norske Lægeforening*, 132, 1727–1728.
- Stridbeck, U. & Grøndahl, P. (2012). Utilregnelighet «under radaren»? Gjenopptakelseskommisjonens vurdering av saker med tvil om tilregnelighet – en pilotstudie. *Lov og rett*, 51, 301–312.
- Syse, A. (2006). Strafferettslig (u)tilregnelighet – juridiske, moralske og faglige dilemmaer. *Tidsskrift for strafferett*, 6, 141–175.